

डॉ. सचिन रूपनर

पुणे ९४२०९७७८२२

sachinrupnar@gmail.com

डॉ. पांडुरंग भोसले

विभाग प्रमुख, एस.एम.जोशी कॉलेज, हडपसर,

पुणे

मानवाला आपला दैनंदिन व्यवहार करण्यासाठी या ना त्या कारणाने भाषेची मदत घ्यावी लागते. मानवाच्या प्रगतीत भाषेचा सर्वात मोठा वाटा आहे. आपल्या मनातील हर्ष, खेद, राग, लोभ, दुःख, तिरस्कार, संताप, मान, अपमान व्यक्त करण्यासाठी मानवाला भाषेचे माध्यम म्हणून सहाय्य घ्यावे लागते. पण हे झाले एक व्यक्ती दुसऱ्यासमोर असताना पण दूरध्वनीची, संगणकाची सोय उपलब्ध होण्यापूर्वी परगावातील, परप्रांतातील अथवा आपल्यापासून दूर अंतरावर असणाऱ्या व्यक्तीला आपल्या भाव-भावना, विचार कळविण्यासाठी 'पत्र' या माध्यमाचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात केला जाई.

'पत्र' या माध्यमाद्वारे एक व्यक्ती दुसऱ्यांशी संवाद साधून आपले क्षेमकुशल कळविते, त्याचे जाणून घेते. आपल्यापासून दूर अंतरावर असणाऱ्या व्यक्तींची विचारपूस करणे, त्याला शुभेच्छा देणे, सांत्वन करणे, आभार मानणे, मार्गदर्शन करणे, उपदेश करणे, सल्ला मसलत करणे, विचार-विनिमय करणे इत्यादी हेतू साध्य करत असते. पत्रातून एखाद्याला एखाद्या व्यक्तीबद्दल वाटणारी चिंता त्या व्यक्तीबद्दल त्याच्या मनात असणाऱ्या निरनिराळ्या भावना तळमळ व्यक्त होऊन आपलेपणा वाढत जातो. पत्राद्वारे इतरांशी हितगुज करून मानव आपले हितसंबंध जपत असतो. एकमेकांमधील सलगी वाढवत असतो.

पत्रात्मक साहित्याच्या स्वरूपाचा विचार करण्यापूर्वी सर्वप्रथम 'पत्र' या शब्दाचा अर्थ पाहणे आवश्यक ठरते. 'प्रत्यक्षात बोलून जे काही एकमेकांना कळविता येत नाही ते लिखित स्वरूपात कळविण्याचा प्रकार म्हणजेच 'पत्रलेखन.'^१ इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या उपलब्धिपूर्वी व्यक्ती एकमेकांना पत्र पाठवून आपली खुशाली, इकडील वार्ता, एखादी विशेष घटना कळवत असे. त्याचबरोबर त्याची विचारपूसही करित असे. पूर्वी पत्राद्वारेच लहानांपासून ते वृद्धांपर्यंत सर्वच व्यक्ती आपल्यापासून लांब अंतरावर असणाऱ्या व्यक्तींशी संवाद साधत. हा संवाद घडविण्याचे पत्र हे अत्यंत सोपे माध्यम उपलब्ध होते. 'दूर अंतरावर असलेल्या व्यक्तींशी, संस्थांशी संवाद साधण्याच्या हेतूने लिखित लिपीचा वापर केला जातो. त्याला पत्रलेखन असे म्हणतात.'^२

असे हे पत्रलेखनाचे माध्यम सहज साध्य असून सर्वांच्या अंकित होते. सर्वचजण पत्रलेखनाचा सहजासहजी वापर करत असत. अशा या पत्राच्या स्वरूपाचे वर्णन प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता रॅल्फ वल्डो एमरसनने आपल्या शब्दात केले आहे. त्याचा अनुवाद असा- तुम्ही जे पत्र किंवा चिठ्ठी लिहिता त्यात तुमचा एक काहीतरी खास तुम्हीपणा असतो. ते पत्र किंवा चिठ्ठी म्हणजे, 'तुझ्याविषयी मला जे वाटते ते बसून शब्दांनी व्यक्त करण्याचा त्रास घेण्याइतका तुझा विचार माझ्या मनात घोळत असतो.'^३ असे हे पत्र सर्वप्रथम कोणी, कोणाला, कोठे, केव्हा लिहिले याचा संदर्भ मिळत नसला तरी त्याबद्दल काहीएक अंदाज वर्तविता येतो. जेव्हापासून भाषेला लिखित रूप मिळाले व मानव आपला विचार लेखन स्वरूपात व्यक्त करू लागला. तेव्हापासून पत्रलेखनास आरंभ झाला असावा. असा पत्राचा इतिहास या पत्रात रुक्मिणीनं श्रीकृष्णाला आपल्याला पळवून नेण्याची विनंती केली आहे. हे पत्र ती ब्राम्हणाकडून कृष्णाला पाठवते. असेच आणखी एक शकुंतलेचे पत्र सापडते. हे पत्र शकुंतलेने आपला प्रियकर दुष्यंताला लिहिले आहे. ते पत्र कमलपत्रावर लिहिले असून त्याचा उल्लेख प्रणयपत्र असा केला जातो. कालिदास त्याचा उल्लेख मदनलेख असा करतो.

०१) पत्रात्मक साहित्याचे स्वरूप:

पत्रात्मक साहित्यातील कोणत्याही कलाकृतीने पत्र या रूपबंधाचे रूप धारण केलेले असते. त्यात पत्र वाचकांशी वैयक्तिक पातळीवर संवाद साधत आहे असा भास निर्माण केलेला असतो. पत्रात्मक कादंबरीत एकाच व्यक्तीने एक किंवा अनेक व्यक्तींना लिहिलेली पत्रे समाविष्ट केलेली असतात. पत्र हा एकमेव लेखनबंध किंवा निवेदनप्रकार तिथे योजिलेला असतो.'^४ अशा या पत्रातून पात्रांचे विविध विचार, भावभावनांच्या प्रकटीकरणाबरोबरच प्रसंगचित्रण,

व्यक्तिचित्रण, नाट्यात्मकयन, काही वेळेस संवाद इत्यादी घटकही समाविष्ट झालेले असतात. संपूर्ण साहित्यकृतीचे कथानक पत्राच्या माध्यमातूनच आकारत जाते.

०२) पत्रात्मक साहित्याची पूर्वपरंपरा :

पत्राला जरी फार प्राचीन परंपरा असली पत्रलेखनाची कला सहज साध्य असली, तरीही पत्रात्मक तंत्राचा वापर करून कथा कादंबऱ्या फार उशीर लिहिल्या गेल्या. पत्रात्मक वाङ्मयाचा उदय फार उशीर झाल्याचे दिसून येते. पहिला पत्रात्मक ग्रंथ म्हणून हेमाडपंडिताच्या 'लेखनकल्पतरू' चा उल्लेख करावा लागतो. या ग्रंथात पत्रलेखनाची माहिती देण्यात आली आहे. तसेच मराठीतील पहिला पत्रात्मक काव्यमय ग्रंथ म्हणून संत ज्ञानेश्वरांच्या 'चांगदेव पासष्टी' चा उल्लेख करावा लागतो 'चांगदेव पासष्टी' म्हणजे चांगदेवांनी ज्ञानेश्वरांना पाठवलेल्या कोऱ्या पत्राचे ज्ञानेश्वरांनी दिलेले उत्तर होय. यातील पासष्ट ओव्यांमधून ज्ञानेश्वरीतील तत्वज्ञान संक्षेपाने आले आहे.

त्याचप्रमाणे पत्रबद्ध तंत्राचा अवलंब संत एकनाथांनी करून 'अर्जदस्त', 'कऊलपत्रे' इत्यादींसारखी प्रकरणे लिहिली व त्याद्वारे आपले तत्वज्ञान मांडले. इ.स. १७१५ मध्ये राज्यप्रशासनविषयक माहिती सांगणारा 'आज्ञापत्र' हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ एकूण नऊ प्रकरणात विभागला असून त्यातील एक एक प्रकरण म्हणजे एक एक पत्रच आहे.

अव्वल इंग्रजी कालखंडात व त्यापूर्वी लिहिण्यात आलेल्या अनेक समाजसुधारकांची राजकीय नेत्यांची व इंग्रजी अधिकाऱ्यांची, विविध राजे-महाराजे, सरदार दरकदार, साहित्यिक, विचारवंत, तत्ववेत्ते, रियासतकार इत्यादींची पत्रे संकलित करून ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध करण्यात आली. अशाच काही पत्रात्मक ग्रंथसंग्रहातून मराठेशाहितील पत्रे प्रकाशित करण्यात आली. आपटे ओतुरकर यांनी 'महाराष्ट्राचा (मराठयांचा) पत्ररूप इतिहास' हा पत्रात्मक संग्रह १९४९ मध्ये प्रकाशित केला. शिवशाहितील काही कागदपत्रे स. शं. सरदेसाईंनी 'शिवशाहिची पोर्तुगीज' कागदपत्रे या नावाने तर खुद्द शिवाजी महाराजांनी लिहिलेली पत्रे प्र. न. देशपांडे यांनी 'छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे' या नावाने १९८३ मध्ये ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध केली. यात एकूण दोनशे तीन पत्रे असून ही पत्रे खाजगी कार्यालयीन स्वरूपाची आहेत. यासंग्रहातून मराठयांच्या इतिहासाचे दर्शन घडून तत्कालीन भाषेचे स्वरूप लक्षात येते. ही पत्रे भाषा दृष्टीने महत्त्वाची आहेत.

याशिवाय तारबाईच्या इतरंगी झालेल्या पत्रव्यवहाराचे संकलन आप्पासाहेब पवारानी करून ही पत्रे 'तारबाईकालीन कागदपत्रे' नावाने ती खंडातून प्रकाशित केली. तर त्यांच्याच १९७८ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या 'जिजाबाईकालीन कागदपत्रे' या संग्रहात जिजाबाईच्या पत्रांचा समावेश केला आहे. या सर्व संग्रहातील पत्रावरून तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परिस्थितीवर काहीएक प्रमाणात प्रकाश पाडून मराठयांच्या इतिहासाचा परिचय घडतो. शिवाय या लेखनाला पत्रलेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा गडद स्पर्श आहे. 'राष्ट्राच्या जीवनात ज्यांच्या जीवनाचे धागेदोरे गुंतले होते. अशांचे अंतरंग यापत्रातून व्यक्त झाले आहेत.'^५

यानंतर लोकाहीतवादींनी लिहिलेली व 'प्रभाकर' या नियतकालिकातून प्रकाशित झालेली पत्रे 'शतपत्रे' या नावाने प्रकाशित करण्यात आली. यात एकूण एकशे आठ पत्रे असून ती देशवासियांना उद्देशून लिहिली आहेत. याशिवाय म. गांधींनी येरवड्याच्या तुरुंगात असताना आपल्या आश्रमातील स्नेह्यांना लिहिलेली पत्रे 'गांधीजींची पत्रे' नावाने १९४७ साली प्रकाशित झाली आहेत. याशिवाय 'रविंद्रनाथ टागोर : रशियाहून लिहिलेले पत्रे' (सदा कऱ्हाडे १९५१), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विलायतेहून आलेली पत्रे (वि.ग. रघुवंश) या ग्रंथातून त्या त्या व्यक्तींची पत्रे आली आहेत.

०३. पत्रात्मक साहित्य:

अशा काही राजकीय, सामाजिक नेत्यांच्या ग्रंथाबरोबरच पत्रात्मक साहित्याचा हाप्रवाह पुढे पत्रात्मक संग्रह, कथा, कादंबऱ्या या रूपातही दिसू लागला. काही कवी, लेखक, नाटककार इत्यादी साहित्यिकांचीही पत्रे संग्रह रूपाने उपलब्ध होऊ लागली. त्यात सर्वप्रथम 'हरिभाऊंची पत्रे' १९२९ या पुस्तकाचा उल्लेख करावा लागतो. 'सप्रेम वंदे मातरम्' मध्ये काका कालेलकरांनी कानगडे यांस लिहिलेली पत्रे आहेत. 'अमोल आहेर' मध्ये उपदेशपर पत्रे आहेत. आपल्याबद्दिणीचे लग्न ठरल्यानंतर तिला मालतीबाई दांडेकरांनी पाठविलेला हा उपदेशपर आहेर आहे. विश्राम बेडेकरांनी आपल्यापत्नीस पाठविलेली सत्तावीस पत्रे 'सीलीसर्वाची पत्रे' या पत्रसंग्रहातून वाचावयास मिळतात. जानबा तुकराममधील पत्रामधून ना. धों. ताम्हाणकरांचा दोन मित्रांशी झालेला पत्रसंवाद आला आहे. तसेच विनोबा भावेंनी साने

गुरूजीना पाठवलेली चौदा पत्रे त्यांनी संकलित करून 'आचार्य विनोबा भावे आणि साने गुरूजी' यानावाने १९३४ मध्ये प्रसिध्द केली. साने गुरूजींनी लिहिलेली पत्रे 'सुंदर पत्रे' भाग १,२,३ 'साने गुरूजींची अप्रकाशित पत्रे' यानावानेही उपलब्ध आहेत. त्याशिवाय नंदा पैठणकर यांनी जी.ए.कुलकर्णीची पत्रे 'प्रिय जी.ए.स.न.वि.वि.' या नावाने प्रकाशित केली आहेत. 'पत्रसेतू' १९८७ मध्ये पु. भा. भावे यांना आलेली दादा धर्माधिकारी, वामन चोखडे, प्रभाकर पाध्ये, अनंत काणेकर, गीता साने, रणजीत देसाई, गो.नी. दांडेकर, ग.दि. माडगुळकर इत्यादींची पत्रे आली आहेत. उ. श. वाळिवेनी कोल्हटकरांची पत्रे प्रकाशित केली आहेत.

या सर्व साहित्यिकांच्या पत्रांमध्येच 'कमल पत्रे' चा समावेश करावा लागतो ही ना. सी. फडके यांची पत्रे असून त्यांनी आपल्या पत्नी सौ. कामलाबाईना लिहिली आहेत. अशाच पत्रसंग्रहात व.पु. काळेच्या 'प्लेजर बाक्स' चा समावेश करता येतो. हा ग्रंथ दोन भागात असून त्यात व. पु. काळेना आलेली पत्रे आणि त्यांनी पाठवलेली उत्तरे समाविष्ट आहेत. तसेच काही उपदेशापर पत्रे 'ताईस पत्रे', 'तात्यांची पत्रे', 'पथ प्रदीप', हितपत्रे (ना. म. पटवर्धन), 'प्रापंचिक पत्रे' (य. दि. पेंढारकर) इत्यादी पत्रात्मक संग्रहांतून वाचावयास मिळतात. हा उपदेश एका व्यक्तीलाच उद्देशून केला तरी तो त्या व्यक्तिपुरताच मर्यादित न राहता समाजातील प्रत्येक व्यक्तीस मार्गदर्शक ठरतो. त्याचे स्वरूप हे सर्वसमावेशक असते. या पत्रात्मक संग्रहाबरोबर इतर अनेक विषयांवरील पत्रात्मक साहित्यही हळूहळू लिहिले जाऊ लागले. त्याचे खालील प्रमाणे वर्गीकरण करता येईल.

०३.१. अनुभव कथन करणारे पत्रसंग्रह: काही पत्रे आपल्याला आलेले वेगवेगळे अनुभव, प्रवासातील अनुभव, एखाद्या प्रदेशातील अनुभवही पत्राद्वारे दुसऱ्या व्यक्तीस सांगण्यासाठीही लिहिण्यात आली आहेत. अशा पत्रांमध्ये 'द्यूलिपशच्या देशातून' (१९८३), 'श्यामकांताची पत्रे' (१९८९), ना. ल. वैद्य यांचे 'लंडनची पत्रे' यांचा समावेश करता येईल. वरील विषयावरील पत्रसंग्रहांशिवाय इतरही काही वेगळ्या विषयावरील पत्रे ग्रंथरूपाने प्रकाशित करण्यात आलेली आहेत. १९७२ साली प्रकाशित झालेल्या ह. वि. मोरे यांच्या 'विश्रब्ध शारदा' (खंड १) मध्ये इ. स. १८१० ते १९४७ या १३० वर्षांच्या काळातील एकूण दोनशे त्र्याणव खाजगी पत्रे प्रकाशित करण्यात आलेली आहेत. तर 'मुक्तचिंतन अर्थात सुखाचा शोध' मधील संभाजी थोरतांची ६३ पत्रे ही विचार व्यक्त करणारी चिंतनपर पत्रे आहेत. यशतंत्रराव चव्हाणांनी वेणूताईस पाठविलेली पत्रे रामभाऊ जोशींनी 'विरंगुळ' मधून तर अँडव्होकेट रावसाहेब शिंदे यांचा इतर व्यक्तींशी झालेला पत्रसंवाद डॉ. एकनाथ ढोणे यांनी 'पत्रसंवाद' मधून संपादित केला आहे. याशिवाय 'पत्रगुच्छ', 'रक्त', 'स्वामी विवेकानंदांची पत्रे', 'राष्ट्रसंवाची पत्रे', 'पत्रदले' आणि 'शब्दगंध' इत्यादी इतर विषयावरील पत्रेही संग्रहरूपाने प्रकाशित करण्यात आले आहेत.

०३.२. अनुवादित पत्रे : याशिवाय काही इतर भाषांमध्ये लिहिलेल्या पत्रांचाही मराठी भाषेत अनुवाद करण्यात आला. त्यामध्ये वि.वि. केळकरांच्या 'अंदमानच्या अंधेरीतून' (१९२४), वि.स. खांडेकरांच्या 'तुरुंगातील पत्रे' (१९७३), हसमुख पारेखांच्या 'स्मृतिचित्रे' (१९८४), कमल वाघ यांच्या 'अनंत आशीर्वाद' (१३८४), 'पूर्णत्वाचे प्रवासी' (१९८४) आणि पं. नेहरूंच्या इंदिरा गांधींना पाठविलेल्या ३२ इंग्रजी पत्रांचा मराठी अनुवाद 'इंदिरा पत्रे' (१९८९) इत्यादींचा समावेश होतो. असे इतरही काही अनुवादित पत्रसंग्रह या कालखंडात प्रसिध्द झाले आहेत.

०३.३. पत्रात्मक कादंबरी : अशा स्वरूपाचे मराठीमध्ये संपादित, अनुवादित व स्वतंत्र असे पत्रात्मक साहित्य असल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर मध्यंतरीच्या कालखंडात काही पूर्णपणे स्वतंत्र अशाही कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली आहे. त्यात वा. म. जोशी यांच्या 'इंदू काळे व सरला भोळे' (१९३४) या कादंबरीचा पहिली पत्रात्मक कादंबरी म्हणून उल्लेख करावा लागेल.

यानंतर ना. ह. अवताडेची 'इश मेला नवर' (१९३५), वि. व. हडपांची 'वादळ', 'लग्न लांछन' या पत्रात्मक कादंबऱ्याही लिहिल्या गेल्या. याच पत्रात्मक कादंबऱ्यांमध्ये पु. भा. भावेच्या 'अकुलीना' (१९६०) व 'रोहिणी' (१९६१) या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करावा लागतो. पैकी भावे यांची 'अकुलीना' ही कादंबरी विशेष गाजली. एकाच व्यक्तीने लिहिलेली पत्रे असे या कादंबरीचे स्वरूप असून असा प्रयोग भाव्यांनीच सर्वप्रथम केला. १९६२ मध्ये रेगे यांनी सावित्री प्रकाशित केली. या पत्रबद्ध कादंबरीतून रेगे कमीत कमी शब्दात मोठा आशय व्यक्त करण्यात यशस्वी ठरले आहेत. या कादंबरीतून येणाऱ्या पत्रातून सावित्रीची प्रेमकहाणी अवतरते.

यानंतरच्या काळात गुणात्मक व संख्यात्मक पत्रवद्ध कादंबऱ्याही फारच कमी लिहिल्या गेल्या. मात्र फ. म. शहाजिंदे यांची 'मोतू' ही (१९८४) कादंबरी उल्लेखनीय ठरते. तर माधव कोंडविलकरांच्या 'डाळ' (१९९६) कादंबरीचा पत्रात्मक कादंबरी एवढाच उल्लेख करवा लागतो. याबरोबरच ग.प्र. प्रधान यांची 'साता उत्तराची कहाणी' ही सुध्दा राजकीय स्वरूपाची कादंबरी पत्ररूपच आहे.

या स्वतंत्र पत्रवद्ध कादंबऱ्यांबरोबरच काही कादंबऱ्यांमध्ये त्या कादंबरीची, कादंबरीतील कथानकाची परिणामकारकता वाढावी म्हणून काही लेखकांनी पत्रांचाही मध्ये मध्ये वापर केला आहे. अशा स्वरूपाच्या तंत्राचा वापर हरीभाऊंच्या 'मी', 'बंधनाच्या पलीकडे', 'माझे रमायण', वा. म. जोशींच्या 'सुशीलेचा देव', वि. स. खांडेकरांच्या 'कौचवध', श्रीधर देशपांडे यांच्या 'पाऊलवाट', शैलजा राजे यांच्या 'भातुकली' या कादंबऱ्यांमधून केलेला आहे. कादंबऱ्यांप्रमाणेच रोहिणी कुलकर्णी यांच्या आदम आणि इव्ह सारख्या पत्रात्मक कथाही लिहिल्यागेल्या.

या पत्रात्मक तंत्राचा वापर लेखक एखाद्या घटना प्रसंगाची पात्राची पार्श्वभूमी सांगण्यासाठी, पात्राचा परिचय करून देण्यासाठी अथवा एखादे तत्त्व प्रतिपादन करण्यासाठी करीत असतो. या पत्रांमध्ये 'पात्रांनी लिहिलेली पत्रे' ही स्पष्ट जाणीव असते. आत्मनिवेदन, आत्माविष्कार यांसाठी ललित साहित्यप्रकारात पत्रांचा उपयोग केलेला असतो. अशा विविध हेतूंनी या पत्रात्मक तंत्राचा अवलंब अनेक लेखकांनी करून आपल्या साहित्यकृतीतील कलात्मकता वाढविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. अशा पत्रवद्ध वाङ्मयाची काही वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. ती पुढील प्रमाणे -

०१. पत्रातून एका व्यक्तीचा दुसऱ्या व्यक्तीशी अप्रत्यक्षपणे संवाद साधलेला असतो.
०२. पत्रातून व्यक्ती आपल्याअनेकविध स्वरूपाच्या भावभावनांना मोकळी वाट करून देत असतो.
०३. पत्रात्मक साहित्यातून पत्रलेखकाचे व्यक्तिमत्त्व प्रतिबिंबित झालेले असते.
०४. पत्रात्मक साहित्यातील पत्रलेखन जर साहित्यिक क्षेत्रातील असेल तर त्याच्या पत्रातून त्याच्या स्वतःच्या खास अशा वाङ्मयीनशैलीत अढळ होतो.

०५. पत्रात्मक साहित्यातून सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितीचे संदर्भ सापडतात.

०६. पत्रात्मक वाङ्मयात लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या आविष्कारास विशेष महत्त्व असते आणि पत्रवाङ्मयाची वाङ्मयीन गुणवत्ता लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबून असते.

या पत्रात्मक साहित्याचा परामर्श घेतल्यानंतर काही निष्कर्ष हाती लागतात ते खालीलप्रमाणे -

निष्कर्ष :

०१. मराठी वाङ्मयामध्ये जे इतर वाङ्मयप्रकार निर्माण झाले व उत्तरोत्तर विकास पावत गेले. त्यांच्या तुलनेत पत्रात्मक साहित्याचा मात्र विकास झाल्याचे दिसून येत नाही.

०२. पत्रात्मक साहित्यामध्ये स्वतंत्र कादंबऱ्यापेक्षा संपादित पत्रसंग्रहांचीच संख्या अधिक आहे.

०३. पत्रलेखक पत्रातून आपल्या मनातील भावभावना व्यक्त करत असल्याने इतर साहित्यप्रकारांच्या भाषेच्या तुलनेत पत्रात्मक साहित्यातील भाषेत अधिक प्रमाणात भावनेचा ओलावा लाभल्याचे जाणवते. त्यामुळेच इतर साहित्यातील क्रागिरी इथे जाणवत नाही.

०४. पत्रात्मक साहित्यात संवादाच्या अभावामुळे व्यक्तिमत्त्वाचा संघर्ष वा मनोविकारांची खळबळ व्यक्त करणे कठीण होते.

०५. या साहित्यप्रकारात प्रत्यक्ष पात्रे भेटत नाही तर त्यांची पत्रे भेटतात. त्यावरून त्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचा अंदाज बांधावा लागतो.

०६. पत्रात्मक साहित्यातली पत्रे निरिगळ्या पात्रांनी लिहिली असल्याकारणाने त्यात वास्तविकता निर्माण व्हावी म्हणून लेखकाला पात्रानुरूप पात्राची भाषा बदलावी लागते. पात्राच्या स्वभावानुसारही ही भाषा असावी लागते.

०७. पत्रवद्ध साहित्यात लेखकाची भूमिका आत्मनिवेदनात्मक असल्यामुळे मनोविश्लेषणास हा प्रकार सोप्यासर करतो.

मराठी वाङ्मयप्रकारात जो पत्रात्मक साहित्याचा नवीन प्रवाह उदयास आला त्या प्रकारात स्वतंत्र कादंबऱ्या, काही लेखकांनी आपल्याकलाकृतीची परिणामकारकता वाढावी, तिचे सौंदर्य खुलावे म्हणूनही पत्रात्मक तंत्राचा अवलंब केला आहे. असे विविध प्रकारचे पत्रात्मक साहित्य मराठी वाङ्मयात निर्माण झाले व आजही होताना दिसते आहे. एकंदरीतच विचार करता पत्रात्मक कादंबऱ्यांच्या तुलनेत राजकीय, सामाजिक, व्यक्तीचे, लेखकांचे पत्रसंग्रह संख्येने

अधिक उपलब्ध आहेत. स्वतंत्र कादंबऱ्यांपेक्षा परसंग्रहांनी संख्या अधिक आहे. पत्र हे मानवी भावभावनांना वाट करून देण्याचे एक प्रभावी माध्यम असले तरी बदलत्या काळाप्रवाहातूनही आलेली नवीन इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे, यांत्रिकीकरण यामुळे पत्राचे महत्व कमी झालेले दिसते. परंतु साहित्याचा अवकारा समकूल रेषेच्या दृष्टीने वाचकांच्या अभ्यास होणे गरजेचे आहे असे म्हणावे लागते.

संदर्भ:

- १) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री(संपा.), : विरवकोरा खंड ९, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९८०, पृष्ठ क. ११८.
- २) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री(संपा.), : पारिभाषा संग्रह, विरवकोरा खंड १८, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९७३, पृष्ठ क. ८६.
- ३) जोशी, श्रीपाद (संपा.), : प्रस्तावना, स्नेहघे झरे, डबदरे प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, (१९५१), पृष्ठ क. ३४.
- ४) राजाध्यक्ष, विजया (संपा.), : मराठी वाङ्मयकोश (खंड चौथा), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, आवृत्ती पहिली, २००२, पृष्ठ क. १९०.
- ५) नसिराबादकर, ल.रा., : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, आवृत्ती आठवी, २००५, पृष्ठ क. ३०९.
- ६) राजाध्यक्ष, विजया (संपा.), : अंन., पृष्ठ क. १९०.